

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ФИЛОСОФИЯЛЫҚ

МҰРАСЫ

“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ
БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

АСТАНА
2006

“МӘДЕНИ МҰРА”
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫН
ІСКЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ
ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

Құл-Мұхаммед Мұхтар, *төраға*
Ардақ Досжан, *төрағаның орынбасары*
Асқаров Әлібек, *жауапты хатшы*

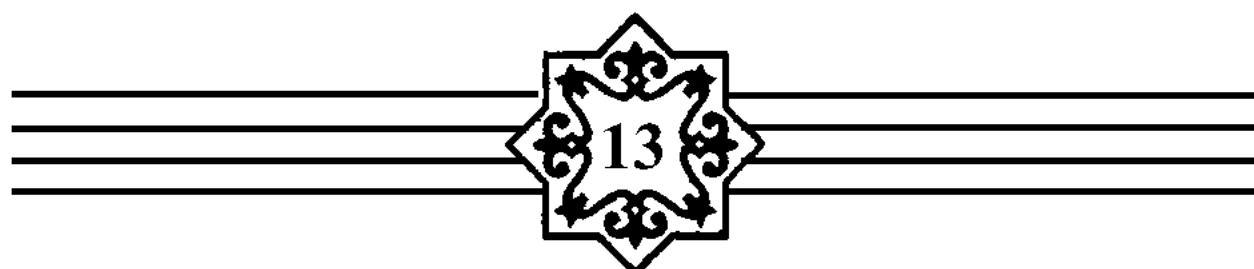
Қоғамдық кеңестің мүшелері:

Абдрахманов Сауытбек
Аяған Бүркіт
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әйтимова Бірғаным
Әлімбай Нұрсан
Әуезов Мұрат
Базылхан Нәпіл
Байпақов Карл
Биекенов Кеңес
Бұрханов Камал
Ертісбаев Ермұхамет
Кенжеғозин Марат
Қасқабасов Сейіт
Нысанбаев Әбдімәлік
Өмірбеков Байтұрсын
Салғара Қойшығара
Сариева Рысты
Сейдімбек Ақселеу
Сұлтанов Қуаныш
Таймағамбетов Жәкен
Тұяқбаева Баян
Хұсайынов Көбей

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МҰРАСЫ

ДИАЛЕКТИКАЛЫҚ ЛОГИКА

Аударма

ББК 87.4

Д 70

**“Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы
“Философия және психология” секциясы**

**“Қазақ халқының философиялық мұрасы”
сериясының редакциялық алқасы:**

Ә. Нысанбаев (*төраға*), Ж. Әбділдин, Т. Әбжанов, Қ. Әбішев,
Қ. Әлжан (*төрағаның орынбасары*), Ғ. Есім, Т. Ғабитов, Д. Кенжетай,
Ғ. Құрманғалиева, Ж. Молдабеков (*төрағаның орынбасары*),
С. Нұрмұратов, М.Сәбит, А.Тайжанов.

Ғылыми редакторы **Ә.Н.Нысанбаев**
Құрастырушылар **Ә.Н.Нысанбаев, С.Колчигин**
Сарапшы **М.Сәбит**

Аударғандар: Т.Ғабитов, Ж.Ильясов, Қ. Жамалов, Қ.Әбішев .

Диалектикалық логика.

Д 70 Жиырма томдық. *13-том.*
Астана: Аударма, 2006. – 496 бет.

ISBN 9956-18-215-9

Бұл том философияның бір саласы диалектикалық логиканы жүйелі түрде баяндауға арналған. Диалектикалық логиканың негіздері, ұстындары мен категориялары туралы қарастырылады. Диалектикалық логика пәні және іс-әрекеттің идеалды формасы ретіндегі ойлау және логикалық категориялардың ішкі өзара қатынасымен байланысты мәселелер айтылады. Томның мазмұнына Қазақстандағы диалектика мектебінің негізін қалаушылар және диалектикалық логика мәселелерін даярлаудың классиктері атанған ғалымдардың еңбектері енгізілді. Олардың арасында Ж.М. Әбділдин, Ә.Н. Нысанбаев, Л.К. Науменко, М.И. Баканидзе және тағы басқалары бар.

ББК 87.4

ISBN 9965-18-215-9(13-том) ©Философия және саясаттану институты, 2006.
ISBN 9965-18-142-X ©“Аударма” баспасы, 2006.

АЛҒЫ СӨЗ

XX ғасырдың 40-жылдарының соңы мен 50-жылдарының басында Қазақстанда философиялық сипаттағы жан-жақты зерттеулер жүргізіле бастады. Қазақ КСР Ғылым академиясында Философия және құқық секторының (1955) құрылуы, Философия және құқық институтының (1958) ашылуы нәтижесінде олар жүйелілікке ие болды. Осы кезден Қазақстанда кәсіби философия пайда бола бастады.

Философиялық зерттеулердің сол кезеңдегі кең қанат жаюына белгілі бір жағдайлар мен алғышарттар бар болатын: бұрынғы КСРО-да саяси ахуалдың жалпы “жылынуы”, әртүрлі себептермен Қазақстанға В.И.Тимоско, Н.П. Дардыкин, М.Н. Чечин, В.А.Черняк сынды кәсіби философтардың келуі, С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде философия факультетінің (1949) ашылуы, философия ғылымдарының алғашқы кандидаттарының (Н.Д.Жанділдин, Қ.Б.Бейсембиев, Б.А.Амантаев, Н.А.Мұсабаева т.б.) пайда болуы.

Философия және құқық институты философия мәселелеріне терең де байыпты қызығушылық танытқан, үлкен әріппен жазылатын Логиканы жасау идеясымен жігерленген жас зерттеушілер тобының шығармашылық табысы арқылы алғашында Одақта, содан кейін халықаралық деңгейде өзінің дәрежесі мен беделіне ие болды. Ж.Әбділдин, М.Баканидзе, А.Қасымжанов, Л.Науменко, Г.Югай жастық жігерлерімен біріккен ізденіске қосылды. Олардың шығармашылық ізденулерін әрқашан барлық жаңалықтар мен олардың болашағына сеніммен қарайтын, институттың бірінші директоры С. Зиманов қолдады.

Ең басты мәселе – сөз тек қандай да бір қарапайым дара философиялық немесе арнайы-логикалық мәселелердің зерттелуі туралы болып тұрған жоқ. Ақиқатында бүкіл адамзат ойының тарихын қамтитын және адам парасатымен Ақиқатты танудың жолын көрсете алатын философиялық заңдар, ұстындар, категориялар жүйесін жасау міндеті қойылған болатын. Бұл аса күрделі жүйе, сонымен қатар басқа да философиялық емес таным аймақтарында кез келген жаңа жемісті идеялар мен табыстарға қол жеткізе отырып дүниетанымдық және әдіснамалық жол көрсетуші болуы керек болды.

Осы шығармашылық топтың алғашқы кітабы “Танымның диалектикасы мен логикасы мәселелері” (Алматы, 1963) ғылым саласындағы үлкен оқиға болды, мәселелер қоюының сонылығымен, жаңашылдығымен көңіл аударды. Жас зерттеушілер өздерінің философиялық бағдарламасын, әлемдік философиялық ой тәжірибесін қорыту, жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар тарихын жинақтау, адам ойы туралы бүтіндей ілім жасауды талдау арқылы мәлімдеді.

Философия, – деп атап көрсетеді авторлар, – қарапайым “мәліметтер жиынтығы”, кездейсоқ үзінділер, сипаттаулар, мысалдар емес. Адам ойының өзіндік заңдары, ұстындары, категориялары – адамның табиғаттан бөлектену сатылары, заттық қызмет пен пікірлесудің идеалдық формалары болады. Философияның негізі – логикалық және тарихи бірізділік пен сабақтастықта болатын ойлаудың ең әмбебап формаларын ұғынуында. Мұнда, заттық-практикалық іс-әрекет ұстыны диалектикалық ойды негіздеудегі басшылыққа алынатын ұстын, заттық-практикалық қызмет болып табылады.

Бірнеше жылдардан кейін Ж.М. Әбділдин тобының түсі өзгертілген және жаңартылған зерттеу бағдарламасы төрт томдық “Диалектикалық логикаға” енді. Бұл жастық арманның жүзеге асуы, олардың парасатқа сай болуы және барлық күш-жігер жұмсалатын болса, адам ойының толық жүзеге асуы мүмкіндігінің куәсі болды.

Диалектикалық логиканың бастапқы, түпкі ойы, бірінші кітап және аяқталған көптомдық арасында көптеген оқиғалар орын алды. Жеке және ұжымдық монографиялар, кітаптар топтамасы жарық көрді, бүтіндей кітапхана қалыптасты, симпозиумдар және съездер өткізілді, докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғалды, өз алдына ірі философиялық мектеп қалыптасты.

Жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар мәліметтері негізінде диалектикалық ойлау ұстындары: тұтастық, қайшылық, нақтылық, нақты тарихилық, абстрактылықтан нақтылыққа қарай өрлеу тиянақты зерттелді. “Қазіргі ғылымдағы қайшылық ұстыны” (Алматы, 1975) монографиясының авторлары Ж.М. Әбділдин, Ә.Н. Нысанбаев және басқа да ғалымдар кез келген қозғалыс пен дамудың бастауы, өмірлік негіз, диалектикалық қайшылыққа сүйенетін ғылымдағы шығармашылық ой үлгісін (стилін) қалыптастыру идеясын айтты. Бұл ойдың дамуы “Әлеуметтік танымдағы қайшылық ұстыны” (Алматы, 1982) монографиясында жалғасын тапты. Затты оның тұтастығында, өздігінен қозғалуында және ішкі байланысында қарастырылуын талап ететін, шындықты танудың басты ұстындары зерттелген “Қазіргі ғылымдағы нақтылық ұстынының рөлі” (Алматы, 1976) ұжымдық монографиясының жарық көруі маңызды кезең болды. Ж.М. Әбділдин, І.Е. Ерғалиев, М.С. Сәбитов және басқалардың “Ғылыми танымдағы “идея” категориясының рөлі” (Алматы, 1979) еңбегіне де баспасөз беттерінде оң баға берілді.

Категориялық ойдың тарихи қалыптасуын, теориялық білім түрлерін және мәнін талдаған, қорытқан еңбектер: “Практикалық іс-әрекет үдерісінде

логикалық ойлау құрылымының қалыптасуы” (Ж.М. Әбділдин, Қ.Ә. Әбішев, Алматы, 1981), зерттеу жұмысы циклының салыстырмалы соңғы төрт томдығы “Диалектикалық логика” (Алматы, 1985-1987). 2000 жылы академик Ж.М. Әбділдиннің редакциялауымен екі томдық “Диалектика тарихы” еңбегі жарық көрді.

Қазақстан ғалымдары өздерінің қарқынды зерттеулерінің нәтижелері туралы барлық деңгейдегі: әлемдік, халықаралық, одақтық, республикалық конгрестерде баяндады.

Догматизм рухын сіңірген, жұпынылығы белгілі және қара дүрсін жалған философиялық жазбалардың ресми идеологиясы шығармашылық сыни ойлау ұстындарының дамуын қолдады деп айтуға болмайды. Кез келген дербес еркін ой бастауларын жоятын тоталитарлық қоғам жағдайында, өз жүйесінен шегінбейтін, диалектикалық сыншылдық, болашақ демократиялық, азаматтық қоғамның қалыптасу үдерісінде қажет болатын ойлау жүйесін зерттеу бағдарламасын жүзеге асыру үшін, үлкен жігер, табандылық, азаматтық керек болды.

Қазақстан кәсіби философиялық мектебінің алғашқы өскіндері сол кездегі әлеуметтік қиындықтарға тап болды. Сталиндік режим жылдарында философия КСРО-да барлық жаңашылдыққа, әдеттен тыс нәрселерге, еркіндікке қатал шек қойды, догмалық, тоқыраған, қатып қалған ресми ілімге айналып үлгірді. Билік партиясының идеологиясына айналған Маркс философиясы өз мәнділігінде кесіп пішілген болды және “марксизм” – схоластикалық догмалар, ұрандар, мәтіннен жұлып алынған төл сөздерден тұрды. Нәтижесінде ойда, қоғам өмірінде немқұрайдылық орнады.

Диалектикалық логика барынша терең, кең, реалистік ойларға қозғау болды. Барлық немқұрайлы, трафареттік кестені алматылық жаңашыл-философтар қабылдамады. Оларға сенімсіздікпен және күдікпен қарады. Қазақстан ойшылдары құпия хабарлар жазды, оларға сол тарихи дәуірдің қатерлі айыптаулары: идеалистер, гегельшілдер кінә тақты.

Дәлелі жоқ сынға, кімнің жазғаны белгісіз қол қойылмаған хаттарға, әртүрлі деңгейдегі партия комитеттерінің “кілемге” шақырғандарына қарамай, демократиялық ойдың мектебі дамуын жалғастыра берді.

Қазақстанның жаңашыл-философтарына сол кездегі Қазақстан басшысы Д. Қонаев, көрнекті кеңестік философтар: КСРО ҒА академигі Б.М. Кедров, КСРО ҒА корреспондент мүшесі П.В. Копнин, профессорлар Е.П. Ситковский, Э.В. Ильенков және басқалар да шынайы қолдауын көрсетті.

Алматы барлық ізденушілер, талаптылар, ойшылдар мен табандылар үшін Одақтың диалектикалық ойлау теориясын қалыптастыру орталығына айналды. Соңынан диалектикалық логика бойынша қомақты монографиялары жарық көрген бүкілодақтық үш симпозиумге (1968, 1977, 1990) ғалымдар жақын шетелдерден Москва, Киев, Ленинград, Тбилиси, Ташкент, Рига және басқа қалалардан Алматыға жиналды.

Алматы сол жылдарда шығармашылық, сыни ойлаудың ортасы ретінде қабылданды. Ж.М. Әбділдин бастаған философиялық мектеп аясында тек

тоталитаризмнің теориялық ұстындары жоққа шығарылып және диалектикалық плюралистік ойлау негіздері ғана жете зерттеліп қоймай, сонымен қатар жаңа дәуірде өмір сүріп, әрекет жасайтындардың азаматтық қасиеттері шындалды.

Қазақстан философтары саяси сұрақтар мен олардың аймағына тікелей кіріскен жоқ. Олар классикалық философия мәселелері – сана, ойлау, таным теориясы зерттеулерімен айналысты. Жоғарғы мәртебелерді иеленуді міндет тұтпаған олар, ең терең негіздерден адамға, қоғамға қарай бет бұрады.

Мәселе адамды тану арқылы қоғамды тану мүмкіндігінің пайда болатындығында. Ал адамды тек оның ішкі әлемін ұғыну арқылы білуге болады. Сондықтан сана мәселесі, адам ойлауының заңдылықтары – Ж.М. Әбділдин тобы және оның ізбасарларының көзқарасынша, алға жылжуға мүмкіндік беретін негіз.

Бірақ адам ойлауын қалай зерттеуге болады? Мұнда философия тарихы тәжірибесі қажет: (адам мәселесі мен оның ойлауының өзіне назар аударуын зерттеудің өзіндік “зертханасы”), адамның заттық-практикалық іс-әрекеті тарихы (оның қалай өндіріс құралын жасауы және қолдануы, шығармашылықпен түрлендіруге талпынатын өзін қоршаған заттық әлемде қандай заңдарға сүйеніп әрекет жасайтынын зерттеулері), баланың ақыл-ойының дамуын зерттеу тәжірибесі қажет.

Осы жолда Қазақстан философтары бірнеше маңызды, мәнді сәттерді тапты (оларға дейін классикалық, соның ішінде неміс философиясында табылғандарды дамытты немесе бекітті), жаңалықтар ашты.

Қазақстанның диалектикалық логика бойынша философиялық мектебінің бірден-бір маңызды жетістігі диалектикалық ойлау ұстындарын терең мазмұнды зерттеулер болды. Демек, түсінікке қол жеткізусіз тиімді ізденістер мен ақиқатты табу мүмкін емес.

Бұрын ойшылдар адам ойын формалды логика деп аталатын қайшылықтарға шек қою заңдылықтарына танды. Дегенмен көптеген философиялық ілімдер де өзге – маңызды логиканың өскіндері болды. Ол өзінің дамыған түрін неміс ойшылы Гегель философиясынан тапты. Оның түсіндірмесінде логика мүлде жаңа қырынан көрінді. Ол кез келген дамудың қозғаушы күші ретіндегі қозғалыстың жалпыға ортақ заңдары, өзгеріс, эволюция туралы, ескіні, уақыты өткенді жою мен жаңаның пайда болуы туралы ілім болды. Диалектикалық логика (грекше “диалектика” – “айтыс, талқылау өнері”) әлемді оның көптүрлілігі мен күрделілігі негізінде, көрсетті. Егер дәстүрлі, формалды логика тек ойдың түрлері туралы, яғни, ойдың сөз арқылы көрінісінің мәні туралы ғылым болса, онда диалектикалық логика ойдың өзіне меншікті заңдары, олардың ақиқат әлемнің өзінен қозғалыс заңдарына қатынасы туралы ғылым болды.

Қазақстан философтары осы гегельдік (ал сосын және маркстік) логикалық идеяларды классикалық толысуға дейін жеткізді, өз логикасы моделінің негізі үшін Гегель сияқты “таза ой стихиясын” алмай, керісінше, адамның заттық-практикалық іс-әрекетін, қызметін алды. Басқаша айтқанда, ойлау,

Ж.М. Әбділдин тобына кіретін философтардың көзқарасынша – адамның әлеммен өзара шынайы заттық әрекетінің көрінісі.

Даму, болмыс пен ойлаудың дамымаған формаларынан дамығанға қарай өрлеу идеясы Қазақстан диалектикалық логика мектебінің барлық жұмыстарының өзегі. Ол зерттеулерде философия нағыз ақиқатты іздеу мектебі, шығармашылық пен жаңалық ашу логикасы, ойлау үдерісінің шынайы көрінісі болып көрінеді.

Шынайы салыстырма жасап көрелік.

Консерваторияларда оқылатын музыкалық композицияның заңдары болады, бірақ нақты композитордың шынайы шығармашылығының заңдары да өмір сүреді. Алғашқысы стандарттығымен және жалпы міндеттілігімен ерекшеленеді, олар музыкалық дауыс үйлесімін жоғалтып алмау үшін сақталуы қажет, қабылданған ережелер алға шығады, бірақ олардың ғажайып музыкалық шығарма жасауының логикасын ашатын мүмкіндігі жоқ. Поэтика заңдары туралы да ұлы ақындар шығармашылығының бай ағымы және ішкі заңдары шарттарымен ешбір салыстыруға келмейтін сыртқы, құрғақ және дайын түрге байланысты осыны айтуға болады.

Формалды логика мен мазмұнды диалектикалық логика қатынасы да тап осындай. Сондықтан, бірінші ақиқат таным үдерісінде екіншімен толықтырылуы керек.

Оқырманның есінен шығаруына болмайтын тағы бір маңызды мәселе: ойлау – Қазақстан диалектикалық логика мектебі бойынша, өзара байланысқан категориялардың дамушы жүйесі. Негіз болатын идеяны ол жалпы түрде Гегельдің “Логика ғылымдары” мен Маркстің “Капиталынан” қабылдады. Дегенмен ол догма ретінде емес, өзіндік дербес шығармашылыққа жетекшісі ретінде қабылданды. Өйткені сұрақ диалектикалық логика категорияларының қайсысын бастапқы, ал қайсысын адам ойы жүйесін аяқтайтын деп есептелетіні; әртүрлі категориялық анықтамалардың арасындағы байланыс қандай; адами ойлаудың категориялық құрылымын жүйелегендегі негіз қандай екені төңірегінде болады. Логика ретіндегі диалектика теориясының негізін қалаушы Қазақстан философтарының міндетінің өте күрделі болғанын көреміз. Осы жолда алынған құнды және сүбелі нәтижелерді оқырмандарға ұсынып отырмыз.

Кеңес дәуірінде Қазақстанда диалектикалық логиканың жете зерттелуі ғылым мен қоғам өмірінде маңызды рөл атқарды. Сол жылдарда, диалектикалық логика мәселелерін зерттеулерге ат салысқан кәсібиленген философия мамандары дайындалды. Осы мамандар Қазақстандағы тамаша ойшылдар, ғалымдар, зиялылар, саяси қызметкерлер тобын құрды.

Кітапқа республикамызда диалектика мектебінің негізін қалаған, диалектикалық логика мәселелерін жете зерттеген ең танымал классик ғалымдардың есімдері кірді. Солардың ішінде – Ж.М. Әбділдин, Л.К. Науменко, М.И. Баканидзе, Ә. Нысанбаев және басқалар бар. Осы

томдағы авторлардың бәрі де әлемдік және Қазақстандағы философиялық ойдың қазынасына айтарлықтай үлес қосқандар.

“Диалектикалық логика” деп аталған көпжылдық жобамен жұмыс кезінде жарық көрген еңбектер ішінен ең үздік мәтінді таңдау оңай болған жоқ. Ондай мәтіндер өте көп болды. Логика ретіндегі диалектика мәселелерімен Қазақстан Ғылым академиясының Философия және құқық институтының, Қазақ мемлекеттік университетінің өкілдері, республикамыздың (соның ішінде Алматы, Қарағанды, Орал, Қызылорда т.б.) жоғарғы оқу орындарының көптеген ғалымдары еңбек етті. Олар бүтіндей диалектика, соның ішінде оның жеке категориялары, ұстындары, заңдары мәселелері бойынша көптеген еңбектер жариялады. Сондай-ақ, осы томды құрастырушылар еңбектердің маңыздыларын антологиялық ұстын бойынша таңдауға талпыныс жасады.

Бәрінен бұрын логика ретіндегі диалектика дамуын елестету қиын, М.И. Баканидзе: “Логикалық формалардың субординация мәселелері” деген күрделі монографиясын, диалектикалық логикаға қатысты мәселелерді кең көлемде қарастырған. Л.К. Науменконың “Монизм – диалектикалық логика ұстыны” еңбегін атай аламыз. Соңында, осы томға ұжымдық “Диалектикалық логика” монографиясында бірнеше тарауларын қосу әділетті және маңызды болып көрінді. Шын мәнінде осы көптомдық монография Қазақстандағы диалектика бойынша зерттеулердің жалпыланған іргелі нәтижесі болды. Бұл еңбек, диалектикадағы зерттеу еңбектерінің шарықтау шыңы болды. Оған жай ғана көңіл аудару мүмкін емес еді.

Ұсынылып отырған томның құрылымына назар аударғымыз келеді. Мұндай кітаптың логикалық құрылымын толық құрастыру өте қиын, керек десе жақсы абырой әпермейтін болуы да мүмкін. Өйткені сырт қарағанда бұл құрылым толық емес сияқты болып көрінеді. Кейде бұл диалектиканың категориялар жүйесі сол, немесе өзге үзінділермен жеткілікті деңгейде көрсетілмейтінімен, оның тұтастықты талап ететінімен байланысты. Мұнан басқа, диалектикалық логика – ашық жүйе, немесе соңғы өлшемде сондай болуға міндетті, ал керісінше жағдайда ол шығармашылық мазмұн реті болатын ажырамас қасиетінен айырылады.

Бірақ осындай түсіндірмелерге қарамай, логика ретіндегі диалектиканы барынша толық және анық көрсету үшін құрастырушылар кітаптың құрылымын ұқыпты құруға ұмтылды, барынша оқырманның көңілін аударуға ниеттенді.

Бірінші бөлімде оқырмандар логика қызметіндегі диалектика және диалектикалық логика пәнімен таныса алады. Бұл туралы тақырыпқа жазылған екі мәтін (Ж. Әбділдин және А. Хамидов) мүмкіндігінше толық түсінік бере алады. Өйткені оның біріншісі теориялық тұрғыда жазылса, екіншісі – жалпыға түсінікті формада жазылған.

Екінші бөлім диалектикалық логиканың негізгі мәселелері және ұстындары, бастапқы қағидалар құрамы, сонымен қатар заттық іс-әрекет ұстынымен таныстырады.

Кітаптың үшінші бөлімі диалектиканы дамушы және біріне-бірі өтетін категориялар жүйесі ретінде көрсетеді. Әрине, мұнда біз диалектикалық логика категорияларының бәрін қамти алмай, кітаптың шектелген көлемімен, тек аз ғана бөлігімен танысамыз. Бұл бөлімде диалектиканың ең маңызды, орталық, жүйе құрушы категориялары берілген, оның әртүрлі деңгейлері мен аймақтары (сапа, қайшылық, бүтін және бөлік т.б.) қамтылған. Бөлім даму категорияларымен аяқталады. Бұл өте орынды, өйткені диалектиканың ашық жүйе екені жоғарыда айтылды, ол алдын ала берілген өлшемге қатыссыз, үнемі қалыптасу қозғалысында болады. Ол ақиқаттың жаңаша ұғынылуы үшін ашық жол.

Қорыта айтқанда орыс тіліндегі диалектикалық логика мәтіндерін қазақ тіліне аударудың маңыздылығы ерекше. Бұл Қазақстан қоғамында шығармашылық ойлаудың, мазмұнды дәстүрлердің қайта өрлеуіне көмектеседі, қазақ тілінің шынайы мемлекеттік тіл ретінде дамуына түрткі болады.

**Ә. НЫСАНБАЕВ,
С. КОЛЧИГИН.**

ЖАБАЙХАН ӘБДІЛДИН

ДИАЛЕКТИКАЛЫҚ ЛОГИКАНЫҢ ПӘНІ

Диалектикалық логика – біртұтас ойлау туралы ілім. Қазіргі кезде адамзат баласы дүниені көптеген ғылымдардың зерттеуі арқылы танып біледі. Ғылымдардың әрқайсысы шындықтың белгілі бір қырын немесе бөлігін зерттейді, яғни кез келген ғылымның өзінің зерттейтін пәні болады. Мысалы ертеден келе жатқан ғылымдардың бірі – математика ылғи да мөлшер қатынастарын зерттеген болатын, бүгінгі күні де сол қатынастарды зерттейді, ал биологияның зерттеу объектісі хайуанаттар дүниесі мен өсімдіктер дүниесі. Демек, бір ғылым екінші ғылымнан зерттеу объектісі, өзінің пәні жағынан ерекшеленеді деуге болады. Егерде кез келген ғылымның пәнін анықтауға осы тұрғыдан келсе, онда біздің назарымыз ауған ғылымның қызметі бағытталған объективті шындықтың саласын саралап алудың өзі жеткілікті дер едік. Бірақ мәселені осылай ғана түсіндірумен қанағаттануға болмайды. Іс жүзінде ғылымның пәнін анықтау қашанда болмасын логикалық-гносеологиялық қиындықтар тудыратын күрделі теориялық мәселе.

Ғылымның пәнін зерттеудің екі деңгейі бар: түсінік деңгейі және ұғым деңгейі. Жоғарыда көрсеткеніміздей пән мәселесі түсінік деңгейінде қарастырылған кезде, онша қиындық туындамайды. Бұл жерде бар мәселе шындықтың объектісін мүмкіндігінше дәл бөліп алуға, және де білімнің осы саласын анықтау (дефиниция) әрекеттеріне келіп саяды.

Ал ғылымның пәнін ғылыми тұрғыда зерттеу бір ғылымды екінші ғылымнан ажырата білумен, олардың зерттеу пәніне анықтама берумен ғана аяқталмайды. Ғылым үшін пәнінің мәнін

ашып көрсету осы мәнге сай келетін ұғымды анықтау қажет. Ал мұны іске асыру ғылымның өзінің мәнін ашып көрсетпейінше, оның баршаға ортақ анықтауларын таппайынша оның ұғымдары мен категорияларының ішкі өзара байланыстарын терең зерттемейінше мүмкін емес. Демек ғылымның пәні туралы теориялық ұғым жасау, ғылымның негізгі мазмұнын түсінуден жеңіл нәрсе емес. Өйткені ғылымның пәнін оның даму тарихын зерттемей, бүгінгі күн мәдениетіндегі оның шын қызметін анықтап алмай түсіну мүмкін емес. Сондықтан да кез келген ғылымның пәнін анықтау мәселесін жан-жақты шешу марксизмнің логикасы және таным теориясы деп есептелетін материалистік диалектиканы дәйекті түрде қолдануды қажет етеді.

Философия мен ғылымның тарихын талдау, ғылымның немесе философияның пәнін анықтау мәселесінің күрделілігі туралы айтылған пікірлердің қаншалықты дұрыс екендігіне көз жеткізеді: ал осы мәселеге қатысты пікірталас ғасырлар бойы жалғасуда. Ғылымның пәні туралы пікірталас осыншама ұзаққа созылып, оның пәнін анықтаудың қиынға түсуінің себебі ғылымдардың зерттеу салаларының араласып жатуы, ғылымның жетілмегендігі болып көрінуі мүмкін. Бірақ пікірталас тек философияның, географияның немесе геологияның пәні туралы ғана талас емес: тіпті математика сияқты дамыған ғылымның пәні туралы да пікірталасы жүріп жатыр. XX ғасыр басталғаннан бері математиктер арасында математика пәні туралы үнемі пікірталас болып келеді. Оның мөлшер қатынастары туралы ғылым екендігі туралы белгілі анықтама көптеген математиктерді қанағаттандырмады, сөйтіп олар математика, әсіресе қазіргі таңдағы математика заттардың сапалық анықтылығын да зерттеді, мысалы, математикалық құрылымдар және т.б. деп пайымдады.

Сондықтан да, ғылымның пәні туралы теориялық пікірталастар тіптен де ғылымның жетілмегендігінен емес, даму жағдайымен, ғылым пәнінің өзінің тарихылығымен байланысты. Шындығында, адам практикасының, танымының дамуымен ғылым да дамиды, оның мәдениеттегі атқаратын қызметі өзгереді, демек пәні де өзгереді. Егер қоғамның тарихи дамуы барысында, еңбек бөлінісінің өзгеруіне байланысты философия мен ғылым өздерінің пәндерін қайтадан тұжырымдаса және белгілі бір дәрежеде оны қайта қараса, бұл олардың жетілгендігін, дамығандығын көрсетеді деп айту керісінше жалған болар еді. Өйткені дамудың жетілу сатысында ғана философия мен ғылым өзінің пәніне зер сала қарайды және де сол кезде ғылымның пәні туралы түсініктен, ол

арқылы философия мен ғылымның өздерінің пәніне деген бұрынғыдан тереңірек, мәнді қатынастары танылатын және ұғынылатын теориялық ұғым жасауға көшу іске асады. Өйткені ғылымның пәні ғылымның өзіне қатысты сыртқы нәрсе болып тек түсінік деңгейінде ғана көрінеді, ал теориялық ұғым деңгейінде мұндай сыртқы қатынас жойылады да ғылым мен оның пәнінің ішкі мәнді байланыстары ашып көрсетіледі.

Ғылымның пәні туралы осындай жалпылама ескертулерден кейін, енді тікелей тақырыбымызға көшелік. Сонымен диалектикалық логика нені зерттейді? Диалектикалық логиканың пәні не?

Диалектикалық логика негізінен логика болып табылатындықтан, ең дұрыс жауап диалектикалық логика — ойлау туралы ілім болып табылады. Бірақ бірнеше логика бар емес пе: бұрынғы формалдық логика, математикалық логика, аксиоматикалық логика, диалектикалық логика бұлардың бәрі де өздерін ойлау туралы ілім деп атайды. Мұндай жағдайда осы логикалардың қайсысы ойлау туралы нағыз шын ілім болып табылады, олардың қайсысын философиялық логика яғни, ойлау туралы философиялық ілім деуге болады деген сұрақ туады.

Қазіргі кезде бұл сұраққа мүлдем қарама-қарсы жауаптар бар. Кейбір ғалымдар ойлау туралы нағыз шын ғылым деп формалдық логиканы, оның бүгінгі күнгі өзгерген түрі – математикалық логиканы есептейді. Ал диалектикалық логикаға келсек, олардың пікірі бойынша оны тек сөздің ауыспалы, астарлы мағынасында ғана логика деуге болады. Екінші бір ғалымдар, адам ойлауының қалыптасуы мен дамуының жалпыға ортақ әмбебап заңдарын зерттейтіндіктен, тек диалектикалық логика ғана оның нағыз шын логика ойлау туралы ақиқат ілім деген ұстанымда.

Бұл пікірталасты шешу үшін, дұрысы, ойлау ұғымының өзіне назар аудару және ойлауды қай логика қай қырынан зерттейтіндігін мұқият талдау қажет.

Формалдық логиканы алсақ, ол ойлауды адамның миында сөздер, терминдер, пікірлер мен ой-тұжырымдары арқылы іске асатын белгілі бір субъективті әрекет деп түсінеді. Ол ойлаудың тіл арқылы болуына зер салады. Формалдық логикаға салсақ ойлау дегеніміз – пайымдау, ойлану және ойды сөздің дұрыс формасы арқылы болуына жеткізу. Осыдан келіп пайымдауды тіл арқылы жеткізу заңдарына және ойлаудың пікір, ой-тұжырымы, дәлелдеме және т.с.с. өзгертілген формаларына тым көп көңіл бөлінеді. Сондықтан да аталмыш логика ойлаудың әмбебап

анықтауларымен айналыспайды деуге болады, ол категорияларға, идеяларға назар аудармайды.

Формалдық логиканың негізін қалаушылар (әсіресе Аристотель) пайымдауды, ойлануды, яғни ойлауды тіл арқылы өрбіту үдерісін талдау нәтижесінде оның негізгі заңдарын (тепе-теңдік, қарама-қайшылық, үшіншінің мүмкін еместігін) шығарды. Бұл логиканы жасау, оның заңдарын ашу және дәлелдеу, философияның дамуы үшін әсіресе софистік философиямен күрес үшін және ойлаудағы субъективті қайшылықтарды жою үшін аса зор маңызы бар оқиға болды. Қазіргі ойлау үдерістерін зерттеу құралы – формалдық логиканың, математикалық логиканың мәдениетте өзіне лайықты орны бар.

Бірақ ойлау мәселесін зерттеу формалдық-логикалық зерттеумен аяқтала ма? Ойлауды оның тіл арқылы болуына ғана телу дұрыс па? Ойлау (ойлайды) ұғымының мазмұны сөз арқылы белгіленген нәрсемен тамамдала ма? Бұрынан келе жатқан логиканың бұл сұраққа үнемі бір-ақ жауабы бар. Ол ойлауды, жоғарыда айтқанымыздай, сөз арқылы ойланумен толығымен бірдей деп есептейді де сол себепті формалдық логикадан басқа логиканы да, ойлаудың формалдық-логикалық заңдарынан басқа заңдарын да мойындамайды.

Алайда Гегель басқа философиялық бағдарлама ұсынды, ойлау мәселесін басқаша ұғынуды, демек логиканы да басқаша ұғынуды көрсетті. Ол ойлаудың сөзбен көрсетілген түрінде де бола алатындығын жоққа шығармай, ойлауды оның сөз түрінде болуымен бірдей деп дәлелдеуге тырысуды үзілді-кесілді теріске шығарды. Гегель ойлаудың сөз түріндегі болмысы: пайымдау, ойлану, шығармалар жазу және пікірталастыру – ойлаудың бір ғана қыры; оны іске асырудың бір ғана жолы деп есептеді ¹.

Гегельдің пікірінше, ойлау – өздігінен даму үстіндегі жасампаз үдеріс, барлық жаңашылдық пен жасампаздықтың негізі. Ойлау тек ой-толғаулары мен кітаптарда ғана емес, адамның рухани-практикалық іс-әрекетінің нәтижелерінің бәрінде көрінеді және шын болады. Өйткені адам тек ойлану немесе өзінің ойларын ауызша не жазбаша жеткізген кезде ғана емес, мәдениеттің заттық формаларын жасаған кезде де ойлау қызметімен айналысады. Оның

¹ Бұл жұмыста диалектикалық логиканың қалыптасу тарихы қарастырылмайды. Ол туралы қараңыз: Ильенков Э.В. Диалектическая логика. М., 1984; Проблемы логики и диалектики познания. Алма-Ата, 1963; Абдильдин Ж.М. Диалектика Канта. Алма-Ата, 1974; Абдильдин Ж., Абишев К. Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности. Алма-Ата, 1981.

үстіне адамның және адамзаттың ойлауының шындығы туралы оның сөз арқылы жеткізген кітаптарына қарап емес, істеген шын істеріне қарап жөн пікір айтуға болады. Ойлау мен оның заңдары ең алдымен өнеркәсіптің дамуы мен көліктердің жетілу деңгейлерінен таңғажайып пирамидалар мен өмір сүруге қолайлы қалалар салудан, симфониялар мен мүсіндерден және т.с.с. көрінеді. Демек, ойлаудың заңдарын, оның болмысының жалпыға ортақ шарттарын бұрынғы формалдық логика жасағандай ойлаудың тек тілдік көріністерін талдау арқылы ғана іздеу дұрыс емес; ұжымдық ойлаудың тарихи даму үдерісін, адамзаттың материалдық және рухани мәдениетін тұтастай алып зерттеу жолымен ғана анықтауға болады деп пайымдайды ұлы философ.

Гегель ойлауды басқа тұрғыдан түсіндіру және оны кеңінен – объективті жасампаз үдеріс ретінде, объективті мен субъективтінің бірлігі ретінде қарастыру, формалдық логика мен оның заңдарының өресіздігін көрсету үшін жеткілікті болады деп есептеді. Расында да, субъективті қызметті, ойлаудың тілге қатысты жағын, тілдік болмысын ойлау деп ұғынғанда ғана формалдық логика мен оның заңдарының мәні мен маңызы болады. Былайша айтқанда, адамдардың сөз арқылы көрсетілген ой-толғаулары, пікірталастары қарастырылған кезде, онда формалды-логикалық заңдардың (тепе-теңдік, қайшылық, үшіншінің мүмкін еместігі) негізінде, ой-толғау, пайымдау үдерісін талдап терминдер мен сөз түріндегі түсініктердің анық немесе тура қолданылмауының салдарынан пайда болатын логикалық қателіктерді табуға болады.

Алайда егер ойлау объективті мен субъективтінің бірлігі деп, материалдық және рухани мәдениет заттарын жаңашылдық тұрғыда жасаудың жалпыға ортақ шарты деп ұғынылғанда, онда формалдық логиканың заңдарының мұндай ойлаудың мәнін жан-жақты, терең ұғыну үшін берері шамалы болады. Бірақ та оларға мұндай талап қоюға да болмайды, өйткені олар жаңашыл және жасампаз іс-әрекеттің заңдары емес. Кант ғылыми-теориялық, жалпыға ортақ және жаңашыл білімнің қалыптасу үдерісін ұғынуға ынта қойған кезде, ол аналитикалық пікірлердің қалыптасу үдерісін реттеуге ғана қабілеті жететін бұрынғы логиканың өресіздігіне көңіл аударды. Ал ғылыми-теориялық білімнің (синтетикалық априорлық пікірдің) мүмкіндіктерін негіздеу үшін, Канттың ойынша, тереңірек логика, трансценденталдық логика қажет. Ойлаудың табиғатына келсек, Кант оны бұрынғыша субъективтік психологиялық қызмет деп түсіндірді.

Ал Гегель ойлауды имманентті жаңашыл үдеріс деп түсіндіріп, Канттан әлдеқайда озып кетті. Осыдан келіп, Гегельдің формалдық логика мен оның заңдарына менсініңкіремей қарағандығы да түсінікті, олар ойлауды материалдық және рухани мәдениеттің жалпыға ортақ негізі деп есептеген жағдайда шынында да оны ұғыну үшін мүлдем жеткіліксіз болған болар еді. Гегельге осы біртұтас үдерісті ұғыну үшін ойлау мен болмыстың шын әмбебап заңдары қажет болды, ол оларды абсолют рухтың, идеяның өздігінен дамуының жалпыға ортақ ұстындары мен сатылары деп есептеді. Жүйелі бірлікте алынған логикалық категориялар ғана жаңашыл, шығармашыл объективті ойлаудың қалыптасуы мен дамуының жалпыға ортақ шарттарын танып біліп ұғынуға мүмкіндік береді. Бірақ бұл жерде, Гегельдің ойлауды ақиқат шындық деп, объективті мен субъективтінің бірлігі деп, ойлау мен болмыстың бірдейлігі деп, ал категорияларды – абсолют ойлаудың өздігінен дамуының сатылары деп түсіндіргенін ұмытпау керек. Ал логикаға келсек, философ оны таза ойлау туралы ілім деп, таза мәндер, яғни категориялар жүйесі деп түсінді. Сондықтан да гегельдік логикада алдымен ойлаудың жалпыға ортақ анықтауларының өзі (категориялар) қарастырылады да тек содан кейін ғана, субъективті логика бөлімінде соңғы, өзгертілген формалар (пікір, ой-тұжырымы) талданады. Осы талдаудың нәтижесінде Гегель өзінің логикасында өміршең, нақты және даму үстіндегі үдеріс болып табылатын біртұтас ойлау туралы ілім жасай алды. Бұл гегельдік логиканың күмән келтірмейтін артықшылығы болып табылады.

Бірақ жалпы Гегель іліміне, атап айтқанда логикасына қаншалықты артықшылық тән болса соншалықты кемшілік те тән, оның себебі Гегель ойлауды өзінің имманентті және жаңашыл дамуында табиғат пен қоғамды тудырады-мыс деп алынған небір тәуелсіз субстанциалдық шындық деп идеалистік тұрғыда түсіндірді. Гегель ойлау мен жасампаздықтың шын субъектісіне көңіл аудармағандықтан, дұрысы, оны білмегендіктен, объективтік идеалист бола отырып, ол категориялардың, ойлау формаларының көзін шын бар қоғамдық қатынастардан емес, “таза зерденің” дамуынан, абсолют рух деп аталатын нәрсенің өздігінен дамуынан іздеді. Маркс ұлы диалектиктің осы қателігін көрсетіп: “Егер біз категориялар оларды теориялық бейнелеу ғана болып табылатын өндірістік қатынастардың тарихи дамуын ескермесек, біз бұл категориялардан тек идеяларды, шын бар қатынастарға тәуелсіз

өздігінен туатын ойларды ғана көргіміз келсе, біз қаласақ та, қаламасақ та, бұл ойлардың тууын таза зерденің қозғалысынан іздеуге тиіспіз”¹, – деп жазды.

Тек маркстік философия мен логикада ғана ойлауды гегельше ұғынудың идеалистік кемшіліктері сыни тұрғыда терістеліп, оның логикасының ұтымды жерлері дамытылды. Диалектикалық-материалистік логика ойлауды субстанциалдық шындық деп емес, қоғамдық адамның заттық-практикалық іс-әрекетінің формасы деп түсіндірді. Егер заттық іс-әрекетте табиғат дамуының жалпыға ортақ формалары қоғамның материалдық қатынастарының дамуының жалпыға ортақ формаларында шын қайта жасалған сияқты болса, онда олар ойлауда идеалды түрде қайта жасалады. Сондықтан да ойлауға деген маркстік көзқарас үшін бейнелеу ұстынының негіз ретінде маңызы зор.

Маркстік логика Гегельдің ойлау туралы ілімінің өміршең қырларын дамыта отырып, ойлауды оның сөз түріндегі болмысына телуді қажет деп есептейді, ойлауды қоғамдық адамның табиғатты және өзінің қоғамдық қатынастарын заттық қайта жасауының идеалды түрі деп түсіндіруді материалистік тұрғыдан дәлелдейді. Гегель болмыс пен ойлаудың бірдейлігін идеалистік тұрғыдан дәлелдейді. Гегель болмыс пен ойлаудың бірдейлігін идеалистік тұрғыда ұғынуды бетке ұстап, ойлауды іс-әрекеттің нағыз шын субъектісі деп қарастырса, маркстік логикада ол заттық іс-әрекеттің идеалды формасы деп түсіндіріледі. Ойлау тәуелсіз шындық емес, сол себепті де, оның, болмыстың заңдарымен қатар жүретін ерекше заңдарының болуы мүмкін емес, ал даму үстінде ойлау табиғаттың, қоғамның және адамның танымдық іс-әрекетінің жалпыға ортақ заңдарына бағынады. Демек, диалектикалық-материалистік логика болмыс пен ойлаудың әмбебап заңдарының бірдейлігі идеясына, материалистік тұрғыда ұғынылған бірдейлік идеясына негізделеді. Ал ол – ойлаудың, идеалдың, материалдық формасы болғандықтан, өзінің дамуында материалдық шындықтың дамуы бағынатын жалпыға ортақ заңдарға бағынады деген сөз. Категорияларда болмыстың жалпыға ортақ заңдары бейнеленетіндіктен, олар логикада, ойлау үдерісін, теориялық білімнің қалыптасуының жалпыға ортақ шарттарын зерттеуде аса маңызды қызмет атқарады.

Сонымен, диалектикалық логикада табиғаттың, қоғамның және адамның ойлауының жалпыға ортақ заңдарын бейнелейтін

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 4. – С. 129.

категориялар туралы ілімнің терең маңызы бар. Сол себепті де, бұл жерде ойлау жеке адамдардың субъективті әрекеті деп емес, түсініктермен әрекет ету деп емес, қоғамның, қоғамдық адамның бүкіл практикалық заттық іс-әрекетінің идеалды формасы деп ұғынылады. Сондықтан да қоғамдық-тарихи даму барысында қорытылып шыққан ойлау формалдық логиканың заңдарының тар шеңберінен шығуға тиіс және табиғаттың да, қоғамның да болмысын анықтайтын жалпыға ортақ заңдарды басшылыққа алуға тиіс; ал ол заңдар ойлаудың логикалық категорияларында бекітілген.

Демек, ойлау категориялары туралы, олар қоғамның белсенді іс-әрекетінде практикалық тұрғыда игерілген, объективті шындықтың жалпыға ортақ анықтылықтарының бейнесі болып табылады деуге болады, немесе, ойлаудың категориялары адамзаттың тарихи тәжірибесінің жинақталған формалары, олар ойлауда бекітілген және танымдық іс-әрекеттің құралдары болып табылады деуге болады. Ойлау категориялары заттық дүниенің мазмұнын игерудегі заттық іс-әрекеттің тоқтатылғаны сияқты идеалды формалары, шексіз даму үстіндегі танымның соңғы формалары болып табылады.

Сонымен, категориялар – болмысты бейнелеудің жалпыға ортақ жолдары, адамның практикалық іс-әрекеті үдерісі барысында табиғат заттарын өзгертудің әмбебап жолдарын рухани игерудің формалары, сол себепті де олар ғылыми-теориялық білімнің жалпыға ортақ ұстындары болып қызмет атқарады. Былайша айтқанда, ғылыми-теориялық білімнің қалыптасуының жалпыға ортақ заңдары, категориялар, адамның табиғатты заттық-практикалық өзгертуінің жолдарын бейнелей отырып, сонымен бірге болмыстың әмбебап заңдарының логикалық көшірмесі болып көрінеді.

Сондықтан да диалектикалық логика ойлаудың сыртқы субъективтік формалары туралы ілім емес, ол біртұтас ойлау, бүкіл табиғат, қоғам шындығының идеалды формасы болып табылатын ойлау туралы ілім. “Логика ойлаудың сыртқы формалары туралы ілім емес, – деп жазды В.И. Ленин, – “барлық материалдық, табиғи және рухани нәрселердің” даму заңдары туралы ілім, яғни дүниенің бүкіл нақты мазмұнының және оны танудың даму заңдары туралы ілім, яғни дүниені тану *тарихының* нәтижесі, жиынтығы, қорытындысы”¹.

¹ Ленин В.И. Полн. собр. соч., Т. 29. – С. 84.

Логиканы осылайша ұғынған кезде диалектикалық логиканың формалдық логикадан айырмашылығы, оның пәнінің формалдық логиканың пәнімен сәйкес келмейтіндігі, осы екі логиканың ойлау мәселесін әртүрлі жағынан зерттейтіндігі анық байқалады. Олай болса, диалектикалық логикаға қатысты алғанда формалдық логиканы одан төмен түр деп есептеу дұрыс емес. Өйткені “төменгі” және “жоғарғы” терминдері сапасынан, даму деңгейінен басқа барлық көрсеткіштері ұқсас болатын заттар мен құбылыстарды ғана сипаттай алады. Егер де формалдық логика мен диалектикалық логика ойлауды бір-ақ жағынан зерттейтін болса, онда олардың бір-біріне қатысты деңгейін анықтау жөн болған болар еді. Бірақ шындығына келгенде осы екі логика үшін ортақ нәрсе “ойлау” термині ғана. Ал ойлаудың өзін адамзаттың тарихи дамуының жемісі ретінде әртүрлі жағынан қарастыруға болады¹.

Формалдық логиканы алсақ, ол ойлауды тілге қатысы жағынан қарастырады, тіл арқылы болатын қарым-қатынас саласындағы субъективті әрекеттің қызмет етуінің заңдарын зерттейді; ол пайымдаудың, ойлаудың заңдарын, ұстындарын және ережелерін, оған қоса бір білімнен екінші бір білімді шығару ережелерін зерттейді. Формалдық логика, әсіресе қазіргі математикалық логика, ойлаудың тілге қатысты жағын зерттеуде үлкен жетістіктерге жетті, ол мәдениеттің үлкен құрамдас бөлігі болып табылады; оның теориялық қана емес, практикалық маңызы да үлкен, сол себепті де ол даму деңгейі жағынан да төменгі логика болмайды.

Ал диалектикалық логика өзінің мақсаттары, әдістері мен қызметтері жағынан түбегейлі *басқа* логика болып табылады. Сондықтан да, оның ойлауды мүлдем басқаша ұғынуды негізге алатындығы табиғи нәрсе. Ол пайымдаудың, ойланудың маңызын жоққа шығармайды, бірақ диалектикалық логика үшін, олар өте маңызды болғандарына қарамастан, қалай десе де, шын бар ойлаудың бір қыры ғана. Ал шын ойлау нендей де бір жеке адамның ойында жүріп жатқан жай ғана субъективті қызмет емес; шын

¹ “Қазіргі символдар арқылы жазылған түріндегі формалдық логика небір “жаман” немесе “төменгі” логика емес, – деп жазды П.В.Копнин, – басқа кез келген ғылым сияқты оның да пәні мен әдісі бар. Ол – ойлауды ерекше бір жағынан зерттейтін ғылыми білім саласы. Осы тұрғыда оның басқа арнайы ғылымдардан еш айырмашылығы жоқ: егер де оның қазіргі кездегі танымның жалпыға ортақ әдіснамасы рөлінен дәмесі болса ғана, ол “жаман” логикаға айналған болар еді. (Копнин П.В. Философские идеи В.И.Ленина и логика. М., 1969. – С. 128.).

ойлау – адамның бүкіл практикалық және заттық – қайта жасау іс-әрекетінің қоғам қорытып шығарған идеалды формасы. Жеке адамға қатысты алғанда бұл былай жүреді: жеке адам шын іс-әрекетінде табиғат заттарын, өзін белсенді түрде өзгертетін болса және өзіне қажет заттар жасайтын болса, онда ол ойлау үстінде де идеалды түрде осыны жасайды. Сондықтан да ойлау заттық дүниені идеалды түрде, ұғымдар түрінде қалыптастыру, жасау дегенді білдіреді. Алайда ойлау бөлек жүрген жеке адамның игілігі емес; оны бүкіл адамзат өзінің ұзаққа созылған қоғамдық-тарихи қозғалысының үдерісінде қорытып шығарған. Ал жеке адам өзінің тіршілік әрекетінде қоғамдық іс-әрекетті, қоғамның мәдениеті мен ойлауын игерумен және меншіктенумен ғана айналысады. Сол себепті жеке адамның ойлауы қоғамның жекелендірілген ойлауы болып көрінеді.

Ойлаудың нәтижелері тек тіл арқылы болатын формаларда ғана емес, бәрінен бұрын қоғамдық адамның шын, практикалық істерінде байқалады. Бұл жерде адамның іс-әрекетінің әуел бастан мақсатқа сәйкес іс-әрекет екендігін еске түсірген жөн. Ал ол, адамның табиғат заттарын өзгертпестен бұрын, өзіне қажет заттарды іс жүзінде жасамас бұрын, алда жасайтын заттарының нобайын миында жасап алады деген сөз. Адамның іс-әрекетіне ғана тән осы ерекшелікті баса көрсетіп, К.Маркс: “Өрмекші тоқымашының жұмысына ұқсас іс-қимыл жасайды, ал ара өзінің балауыз ұяларын салғанда кейбір сәулетші адамдарды ұялтады. Бірақ ең жаман деген сәулетшінің ең жақсы арадан әуел бастан айырмашылығы – балауыздан ұя жасамастан бұрын ол оны өзінің ойында жасап алады. Еңбек соңында келіп шығатын нәтиже – сол үдеріс басталған кезде адамның ойында болған, яғни идеалды түрде болған нәрсе. Адам табиғаттан алынған заттың түрін өзгертіп қана қоймайды; сонымен бірге ол табиғаттан алынған нәрседе өзінің саналы мақсатын да жүзеге асырады, ол мақсат заң ретінде оның іс-әрекетінің тәсілі мен сипатын анықтайды, және ол өзінің еркін осы мақсатқа бағындыруға тиіс”¹, – деп жазды.

Логикалық категорияларды алатын болсақ, олар Гегельдің біртұтас ойлау туралы ілімінде түбегейлі қарастырылған. Гегельдің бұрынғы логиктерден айырмашылығы, оның тек ойлаудың тіл арқылы болуының, пікір, ой-тұжырымы сияқты формаларын ғана мұқият зерттеп қана қоймай, Аристотель мен Канттың ізімен ойлаудың категорияларын, болмыс категориясынан бастап өте күрделі категорияларға дейін терең зерттегендігінде.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 23. – С.189.

Гегель ең алдымен, әмбебап категориялардың өзара ішкі байланысын қарастырды, одан кейін (субъективті логика бөлімінде) пікірлер мен ой-тұжырымдарының формаларының өзара байланысы мен субординациясын талдады.

Маркстік диалектикалық-материалистік логикада да ойлау категорияларын зерттеу олардың өзара ішкі байланысын анықтаудан басталады, бұдан соң категориялардың тарихи қалыптасуы, оларды пікірлер мен ой-тұжырымдарында жүзеге асыру жолдары және т.с.с. талданады. Диалектикалық логика бұл өзгертілген формаларды (пікірлер мен ой-тұжырымдарын) құрылым, формалды дұрыстығы, бірізділігі жағынан ғана емес, олардың өзара ішкі байланысы мен оларда табиғаттың, қоғамның және ойлаудың баршаға ортақ заңдылықтарының бейнеленуі жағынан зерттейді, яғни, диалектикалық-материалистік логика олардың ғылыми-теориялық білімді қалыптастыру мен дамытудағы қызметін ашып көрсетеді. Егер бұрынғы логика пікірлер мен ой-тұжырымдарын сипаттап және жіктеп, олардың пайымдау құрылымында дұрыс болуының шарттарын талдайтын болса, ал диалектикалық логика олардың категориялық табиғатын ашып көрсетеді, олардың адамның біртұтас ойлауының аясындағы нақты қызметін анықтайды.

Сонымен, диалектикалық логика теориялық ғылым болып табылады, өйткені ойлау формаларын сипаттаумен ғана шектелмейді, ол ойлаудың біртұтас табиғатын зерттейді, логикалық категориялардың өзара ішкі байланысын түсіндіреді, олардың ойлаудың өзгертілген формаларымен байланысын анықтайды және де пікірлер мен ой-тұжырымдарының дамуы мен субординациясын талдайды. Мұндай әдіс ойлаудың біртұтас табиғатын ашып көрсетуге мүмкіндік береді, адамның заттық іс- әрекетінің және адамның тарихи шын даму үстіндегі қоғамдық қатынастарда болуының негізінде ойлау теориясын жасауға мүмкіндік тудырады.

Зерттеудің диалектикалық-логикалық жолын пайдаланудың үлгісі Маркстің “Капиталы” болып табылады. Онда экономикалық категориялардың ішкі байланыстары ашып көрсетілген. Маркстің ең алдымен капиталистік экономиканың қалыптасуының баршаға ортақ шарттарын зерттегені, ал одан кейін капитализмнің мәнін анықтап негіздегені және дәлелдегені, сөйтіп оның өзгертілген формалармен (кіріспен, пайызбен, рентамен және т.б.) байланысын ашып көрсеткені белгілі. Бұл жерде Маркс капиталистік экономикалық қатынастарды теориялық тану барысында міндетті түрде пайда болатын қарама-қайшылықтарды

терең зерттеген және тиянақты түрде шешкен. Маркстің “Капиталында” қолданылған әдістің баршаға бірдей маңызды екендігін бағалай отырып, В.И.Ленин “Философиялық дәптерлерінде”: “Жалпы алғанда диалектиканы баяндау (respective зерттеу) әдісі осындай болуға тиіс (өйткені буржуазиялық қоғамның диалектикасы Марксте диалектиканың жеке түрі ғана)”¹, – деп жазды.

Диалектикалық-материалистік логика біртұтас ойлаудың әмбебап логикасы болып табылады, өйткені тек осы логика ғана диалектиканың логикалық және әдістемелік ұстындарын ойлау мәселесін талдау үдерісінде жан-жақты қолданады. Біртұтас ойлауды теориялық бейнелеу барысында оның мәнін, атап айтқанда баршаға ортақ анықтауларды (категорияларды) өзгертілген формалардан (пікірден, ой-тұжырымнан) бұрын және олардан тәуелсіз талдайды. Басқаша айтқанда, алдымен ойлау ұғымы қарастырылады, табиғаттың, қоғамның және адам ойлауының мәні (баршаға ортақ заңдары) бейнеленетін логикалық категориялардың өзара байланысы мен субординациясы ашып көрсетіледі, одан кейін ойдың мазмұнды (әмбебап) анықтауларының өздерінің (категориялардың) тілдік формада жүзеге асу түрлерімен яғни, пікірлермен және ой-тұжырымдарымен байланысы анықталады. Егер бұл теориялық әрекеттің барысында қарама-қайшылықтар туындаса, онда диалектикалық логика оларды мұқият зерттейді және шешеді. Тек осындай логикалық және теориялық әрекеттің нәтижесінде ғана диалектикалық логика ойлауды шын бар біртұтас нәрсе ретінде көрсетуге, оны даму үстінде және оған іштей тән тұтастықта қарастыруға, яғни ұғымдардың, пікірлердің, ой-тұжырымдарының жай ғана жиынтығы емес, баршаға ортақ анықтаулардың дамуы, жіліктенуі, олардың ең соңғы және өзгертілген формалармен ішкі байланысы болып табылатын шын ойлау теориясын жасау мүмкіндігіне ие болады.

Ойлауды диалектикалық-логикалық тұрғыда қарастыру логикалық формаларды бұрынғыша зерттеуден, ойлаудың қандай да бір жақтарын зерттеп қана қоймай, ойлаудың біртұтас табиғатын адамның заттық іс-әрекетінің аясында талдайтындығымен ерекшеленеді. Тек осындай әдіспен зерттеген кезде ғана жалпыға ортақ анықтауларды, ойлау заңдылықтарын, олардың болмыстың әмбебап заңдарымен бірлігін, тепе-теңдігін игеруге мүмкіндік жасалады. Жалпы алғанда, диалектикалық логика лениндік

¹ Ленин В.И. Полн. собр.соч. Т. 29. – С. 318.